

STŘEDOVĚKÁ PODOBA HORNICKÉ KAPLE U VSI ŠVAŘEC

JAN VEČEŘA

Medieval Appearance of the Mining Chapel near the Village of Švařec

During the reconstruction of the Holy Trinity Chapel near Švařec (a village in the Žďár nad Sázavou Region), operative research and documentation were carried out. The acquired knowledge substantially concretised the idea about the chapel's building development. The previously stated origin in the 16th century must be shifted to the second half of the 13th century. Some construction features (longitudinal ground plan, set of Romanesque windows on the eastern façade) indicate that miners from western countries erected the chapel.

Key words: mining chapel – medieval architecture – mining – medieval settlement

V průběhu rekonstrukce kaple Nejsvětější Trojice u vsi Švařec (okr. Žďár nad Sázavou) byl realizován operativní průzkum a dokumentace. Získané poznatky podstatně zpřesnily představu o stavebním vývoji kaple. Dosud uváděný vznik v 16. století je nutno posunout do 2. poloviny 13. století. Některé stavební rysy (obdélný půdorys, sestava románských okének na východní fasádě) naznačují, že kapli vystavěli horníci pocházející ze západních zemí.

Klíčová slova: hornická kaple – středověká architektura – dolování – středověké osídlení

<https://doi.org/10.56112/pp.2023.1.04>

ÚVOD

Před třemi lety byl na stránkách *Průzkumů památek* publikován článek o hornické kapli stojící samostatně v extravilánu vsi Švařec (okres Žďár nad Sázavou). Důvod, proč k této nevelké a strohé stavbě po krátké době znovu obracíme pozornost, vyplynul z potřeby revidovat závěry předchozího statě. Nové a zásadní poznatky byly učiněny v loňském roce během opravy interiéru i exteriéru. Osekání části omítek vedlo k objevu původních okenních otvorů, jejichž tvarosloví posouvá dataci vzniku kaple mnohem hlouběji do minulosti oproti závěrům předloženým v roce 2020. Její výstavbu lze nově datovat do pozdně přemyslovského období, což z nenápadného objektu činí mimořádný příklad sakrální stavby, která úzce souvisela s hornickým osídlením. Pojednávanou stavbu, donedávna da-

tovanou do počátku novověku, je nově třeba počítat k památkám nadregionálního významu.

Základní charakteristiku kaple přinesl předchozí příspěvek,¹⁾ proto se můžeme hlavně věnovat nově dokumentovaným náleзовým situacím. Připomeňme, že kaple se nachází v hlubokém údolí Brťovského potoka, stojí na uměle vytvořené terase nad potočním korytem a současnou silnicí spojující obce Švařec a Brťov (obr. 1, 2, 3). Trasa historické cesty má oproti dnešní silnici odlišný průběh, v prostoru pod kaplí opustila údolí a stoupala hlubokým úvozem na tzv. Nivy, odkud pokračovala ve směru na Brťov. Půdorys kaple je obdélný, bez architektonicky a hmotově vyčleněného presbyteria. Síla obvodových zdí dosahuje 1–1,1 m. Vnější rozměry půdorysu (bez mladší předsíně) činí 8,5 × 12 m. Výška původní stavby dosahovala pouhých 4 m po korunní římsu na jižní (nejvyšší) straně. Níže předložený popis se týká situací dokumentovaných při operativním průzkumu v roce 2022.

NÁLEZOVÉ SITUACE

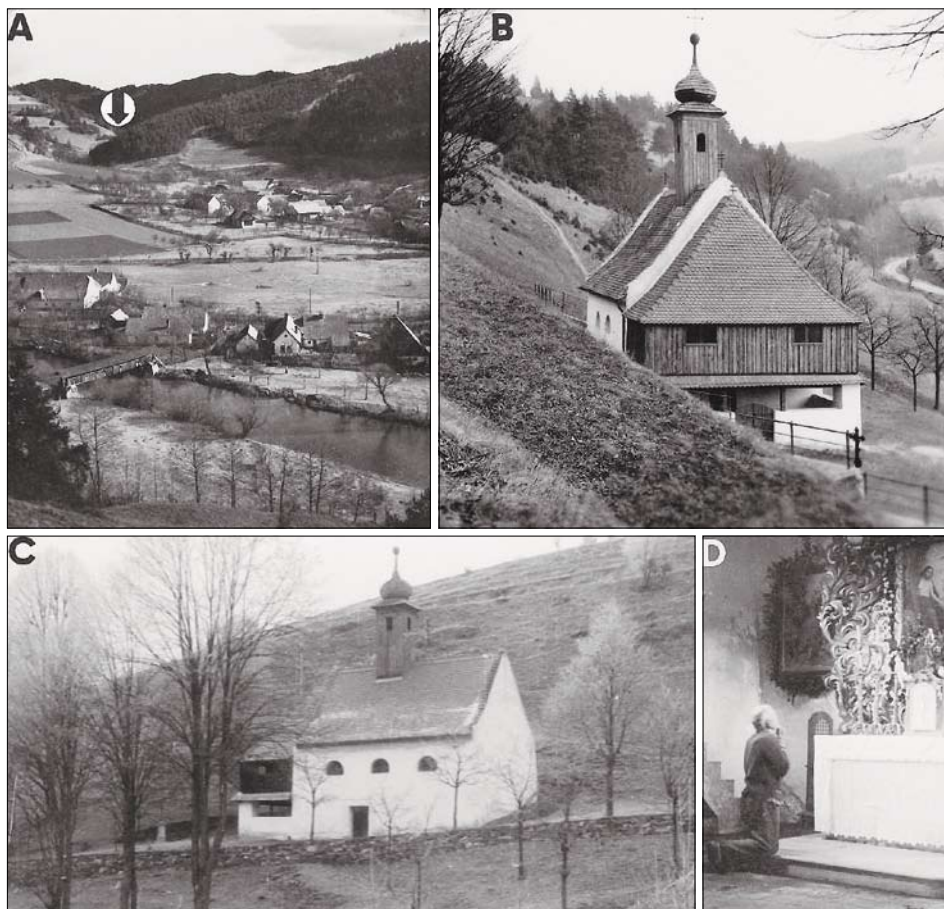
Základové zdivo kaple (a rovněž obvodové zdivo v nadzemních partiích) je tvořené lomovým kamenem, nároží jsou armována rozměrnějšími kameny se snahou o zavazování do obou stran. Hloubka základové spáry pod dnešním terénem nebyla obvodovým výkopem zjištěna, na východní straně nebylo dosaženo základové spáry ani 60 cm pod stávajícím okapovým chodníkem. Severovýchodní nároží je založeno mělce, neboť zaujalo pozici na skalním výchozu. Obvodovým výkopem pro odvlhčení stavby nebyly zjištěny ve zdivu žádné anomálie (stykové spáry, jizvy po odbouraných zdech apod.).

Obr. 1: Švařec (okres Žďár nad Sázavou), kaple Nejsvětější Trojice, tzv. císařský otisk mapy stabilního katastru vsi z roku 1826 s výřezem zachycujícím polohu kaple (Ústřední archiv zeměměřictví a katastru).

Obr. 2: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice. A – pohled od východu, stav před rekonstrukcí z roku 2020; B – pohled od severovýchodu směrem k obci Švařec, 80. léta 20. století (archiv autora); C – pohled od západu, stav před rekonstrukcí z roku 2020; D – pohled od severovýchodu, stav před rekonstrukcí z roku 2020 (A, C, D foto M. Dlouhý).

Obr. 3: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice. A – pohled od západu z Vorelského obce na obec Švařec, šipkou zvýrazněna poloha kaple, 50. léta 20. století (archiv autora); B – pohled od severozápadu, pol. 20. století (archiv NPÚ, ÚOP v Telči); C – pohled od jihu (archiv NPÚ, ÚOP v Brně, foto V. Dufka, 1948); D – záběr z interiéru kaple od jihozápadu (archiv NPÚ, ÚOP v Brně, 1946).

Východní fasáda: Zásadní náleзовé situace byly odkryty po částečném osekání omítek na východním průčelí (obr. 4, obr. 13: A). Sondami a odstraněním novodobých cementových omítek se podařilo částečně odkrýt trojici původních okének s půlkruhovým záklenkem a oboustrannými, nálevkovitě se rozšiřujícími špaletami. Okénka se nacházejí v jedné úrovni zhruba 2 m nad povrchem terénu, od sebe jsou rozmístěna v nepravidelných rozestupech. Nejlépe se dochoval otvor v ose východní zdi (nika vysoká max. 112 cm, široká max. 70 cm). Záklenky špalet jsou vyzděny z lomového kamene, organicky svázaného s okolním zdivem, vnější špalety jsou omítnuty omítkou identickou se zdíci maltou – hnědou s vápenými cíváry, pečlivě utaženou kovovým nástrojem. Hlazená omítka kolem oken vytvářela paspartu, odlišenou od okolních omítaných ploch strukturou omítky. Relikt identického okénka se nachází jižně od osového okna. Přítomnost tohoto okénka přesvědčivě dokládají pateční klenáky, protože výškově korespondují s patami záklenku osového okna. Drobnou sondou byl odhalen krátký úsek omítané špalety. Toto okénko bylo silně narušeno při proražení mnohem většího (rovněž zazděného) okna s lomeným záklenkem. Třetí identický okenní otvor zastihla sonda až cca 90 cm severněji od osového okna, přičemž se rovněž jedná o štípaným kamenem pečlivě zděný půlkruhový záklenek, tvořící nepochybně původní součást obvodového zdiva. Rozměry okénka odpovídají osovému otvoru. Zazdívku severního okénka včetně navazujících ploch východní fasády pokrývá pekovaná předbarokní omítka. V době průrazu relativně rozměrnějšího lomeného okna došlo jak ke zrušení jižního okénka z celé trojice, tak i zazdění severního okénka. Předpokládáme, že osově okénko bylo zaslepeno později, protože

Obr. 4: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice, pohled od východu na čtveřici nalezených okenních otvorů východního závěru kaple (všechny snímky autor, 2022, není-li uvedeno jinak).

Obr. 5: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice, snímek do částečně odhaleného prostoru východního osového okénka závěru kaple s patrnou dřevěnou výplní (foto V. Pavelka, 2022).

na jeho zazdívce se nepodařilo zachytit pekovanou předbarokní omítkou.

Sonda do zazdívky osového okna odhalila narušený stav záklenku okna. Vlastní průzor okénka je formován do tvaru trojlaloku, ale materiálem není tesaný kámen, ale kovovými kramlemi jištěné subtilní dřevěné lafky/prkénka (šířky 10 cm), v nichž je motiv jednoduše vyřeznut (obr. 5).²⁾ Dřevěný rám³⁾ průzoru okénka se nachází v hloubce 50 cm od vnějšího líce stavby. Svým jednoduchým provedením odpovídá celkově strohému rázu stavby. Hrany dřevěných latí jsou výřezy přizpůsobeny kamenům záklenku (k vsazení výplně tedy došlo v době, kdy záklenek pozbyval omítku ať již primárně či druhotně vlivem chátrání). Prkénka, v nichž je vyřeznut motiv jeptišky,

byla zajištěna světle šedou/bílou omítkou, jež se objevuje i na dalších vysprávkách původních otvorů. Světlá omítko (a částečně i původní hnědá) dřevěné „ostění“ okénka překryla. To znamená, že prkénka s motivem jeptišky vytvářela nosné kontury motivu trojlaloku, povrchově přepracovaného omítnutím. Vlastní dřevěný profil trojlístu nezůstal příznán a byl vsazen do vyzdžené drážky ve styku rozevírajících se špalet. Světlá šíře průzoru dosahuje 12 cm. Datace dřevěného prvku není blíže možná, ze vztahu relativní chronologie konstrukcí se ale může jednat o původní součást otvoru. Zazdívka osového půlkruhového okénka je až barokního stáří (barokní omítky se vyznačují silnou příměsí železářské strusky).

Mladší hrotité okno bylo posunuto o něco jižněji, a to patrně se záměrem více prosvětlit interiéru, přičemž jeho výrazně vychýlená pozice mohla být reakcí na umístění oltáře (obr. 3: D). Dodatečné lomené okno dosahuje vrcholnicí své vnější niky do předpokládané úrovně původní korunní římsy kaple (probíhající ve výšce cca 4 m nad zemí), snad i lehce nad její niveletu. Toto pozorování svědčí patrně o způsobu zastropení kaple, tedy přesněji řečeno přesahu do podkrovní, neboť lomené okno by bylo částečně zaslepeno stropem v úrovni koruny zdiva. Okno má opět oboustranně rozevřené špalety, s rovným cihelným ostěním vlastního průzoru uprostřed zdiva. Jak samo ostění okna, tak i hrany jeho špalet

jsou vyzdženy z robustních cihel tloušťky 7 cm, čímž se liší od cihelného staviva zjištěného na několika místech kaple (běžné tloušťky cihel 5,5–6 cm). Převaha cihel použitých k vyzdžení lomeného okna podporuje jeho dataci do cca poloviny 16. století.⁴⁾ V zazdívce okna se často objevují kusy strusky, namodralé i nazelenalé barvy. Jedno z možných vysvětlení je získávání písku kopaného z řeky Svratky, s nímž stavitelé mohli získávat i větší frakce podobných struskovitých hmot (dle sdělení K. Malého se jedná o vysokopecní železářskou strusku). Přítomnost strusky je pro barokní malty švařecké kaple typická.

Lokálními sondami, detailním průzkumem omítkových trhlin a šikmým nasvícením nebyly jiné otvory ve východní zdi kaple zjištěny. Při průzkumu totiž byla zva-

žována i druhá (hraniční) interpretace stavby, a to profánního objektu, jehož kratší strany by bývaly byly prolomeny pyramidálně seskupenými okénky, typickými pro obytné, dřevem za-teplené místnosti středověkých hradů či měšťanských domů. Původní okna švařecké kaple však mají charakter oboustranně nálevkovitě špaletovaných otvorů s výplní zhruba uprostřed masy zdiva. Takto zděná okna představují pro románské i raně gotické stavby obvyklé řešení. Vzhledem ke všem popsaným skutečnostem a nálezovým situacím považujeme tuto variantu za nepravděpodobnou.

Jižní fasáda (obr. 13: C): Na jižní straně kaple byly po osekání novodobých omítek, nanesených do výšky přes 2 m nad stávajícím povrchem terénu, nalezeny úseky předbarokní (pekované) omítky, dekorované červeným pigmentem. Na této omítce, měkce kopírující nerovnosti zdiva, bylo minimálně na jihozápadním nároží vytvořeno iluzivní armování: ryté, červeným barvivem pojednané kvádry dosahující výšky cca 27 cm, od nároží dosahující délky 57–59 cm. Starší kvádrování je v tomto místě narušeno vybourávkou pro ukotvení tesařské konstrukce stávající předsíně, která zároveň narušila mladší (barokní) iluzivní armaturu.

V místě drobných, svisle probíhajících trhlin v omítce byly sondou nalezeny pozůstatky tří předbarokních oken jižního průčelí; umístěny byly pod stávajícími termálními okny (obr. 6). Spodní hrany okenních nik dosahují výšky až 2,7 m nad okolním terénem. U všech tří otvorů scházejí záklenky, zanikly snad během barokních úprav při vyzdívání stávajících oken. Vzhledem k proporcím a umístění všech tří zrušených okének se zdá, že se jedná o otvory z nejstarší stavební fáze, znovu omítnuté během pozdně gotické, popř. raně renesanční přestavby kaple. Šířkou vnějších nik odpovídají původním okénkům východní fasády, a navíc s nimi korespondují i výškovou úrovní parapetů. Dataci okének do první stavební fáze nasvědčují i jejich výrazně se rozevírající špalety.

Severní fasáda: K severní straně kaple přiléhal do konce 50. let 20. století mohutný násep, který přecházel v přirozený svah. Není zřejmé, do jaké míry nárůst terénu v těchto místech souvisel s erozními procesy. Po částečném osekání novodobých omítek se cca 120–130 cm nad dnešní dlažbou z lomového kamene objevily zazdívky celkem tří vysokých zdvojených trámových kapes. Jejich překlady jsou tvořeny rozměrnými plochými kameny. Kapsy zjevně představují integrální součást zdiva severní obvodové zdi; na ostatních průčelích kaple nebyly objeveny. Výška kapes napovídá, že zdvojené trámy vynášely nějakou předsazenou konstrukci v interiéru (raně barok-

Obr. 6: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice, pohled od jihovýchodu na odhalené špalety tří jižních oken kaple.

ní pavlač?). Stáří kapes, stejně jako celé severní zdi nelze jednoznačně určit. Je nápadné, že spodní části kapes se nacházejí ve stejné výškové úrovni jako dubové konzoly starší kruchty, dendrochronologicky datované do doby kolem roku 1700. Zdá se, že celá severní zeď byla v době před rokem 1700 snesena a opětovně vyzděna. Pro tuto možnost svědčí několik důvodů těžko interpretovatelných anomálií: a) tloušťka zdi – celá severní zeď je subtilnější než ostatní obvodové zdi, dosahuje mocnosti pouze cca 60 cm; b) situace severovýchodního nároží – v interiéru je patrná jizva po odbourání nároží, v exteriéru je nápadné nedůsledné provázání nároží a jiná technologie zdění; c) severní zeď (a navazující část západní zdi) neobsahuje vyrovnávací spáry, jinak běžné ve všech ostatních odkrytých partiích na východní, jižní a jihozápadní zdi; d) zavalení svahem mohlo způsobovat degradaci zdiva, a tím i statické poruchy, nová barokní zeď je zděna viditelně kónicky, snad z obav před statickými poruchami; e) v ploše severní zdi nebyly restaurátorským průzkumem zjištěny starší (tj. předbarokní) omítky, a to ani ve vyšších partiích zdiva.

Západní fasáda (obr. 13: B): V současné podobě je západní průčelí téměř kompletně překryto poměrně robustní předsíní (obr. 2: C). V jejím půdním prostoru se však nachází otisk stříšky starší předsíně (patrně raně barokní). K otisku stříšky kryté šindelem dobíhá vodorovný malovaný pás identický jako další pásy raně barokní omítky na dalších průčelích kaple (včetně paspart oken). Pozoruhodnou situaci lze sledovat těsně nad překladem dveřního otvoru v patře předsíně (sloupek zárubně vstupu na kůr z patra předsíně byl zhotoven z dubu pokáceného v letech 1764–1765). Zjevně narušuje buď starší průchod skrz západní zeď na kruchtu, nebo kruhové okno. Tento otvor je původní součástí zdiva, o čemž svědčí vyzdění záklenku z lomového kamene, organicky svázaného s okolním kamenným zdivem. Vlastní záklenek je poněkud zploštělý.

Obr. 7: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice, pohled od severu na východní část jižní zdi. Vlevo pozůstatky předbarokních omítek, napravo šikmá technologická spára dokládající sezónní rozvrh zednických prací. Vpravo druhotně vysekaná nika.

Podle stop se jedná s největší pravděpodobností o rozměrné kruhové okno o průměru cca 1,5 m, jehož špalety se rozevírají do exteriéru. Samotný otvor je umístěn přesně v ose západního průčelí (cca 3,5 m od obou nároží), což podporuje interpretaci otvoru jako okna. Nápadná je dále přibližná shoda mocnosti obvodových a štítových zdí kaple (tloušťka zdiva štítů kolísá kolem 90 cm, u obvodových zdí kaple činí 100–110 cm), což spolu s existencí původního otvoru v západním štítu nasvědčuje někdejšímu přesahu lodě do krovu (příp. existenci bedněné klenby, po níž ale scházejí stopy). Původní kruhové okno totiž sahá přibližně 1 m nad úroveň primární korunní římsy kaple a koliduje s případnou polohou rovného trámového stropu (u kostelních interiérů završených plochým stropem bývá většinou hmota štítu oproti vlastní obvodové zdi zeslabena).

Interiér: Co se týče niky ve východní zdi, ze vztahu jejích špalet a navazujícího zdiva je zřejmé, že nika je integrální součástí zdiva kaple a sloužila nejspíše jako odkládací výklenek. Vzhledem ke svému prostému provedení, umístění nevysoko nad podlahou, stejně jako vsazení jižně od osy stavby, nepředpokládáme funkci niky jako sanktuária. Umístění původního sanktuáře lze předpokládat spíše u evangelní strany kaple při severovýchodním rohu kaple.

Spára indikující sezónní ukončení prací se nachází v jižní zdi (obr. 7), východně od druhotně vysekané odkládací niky. Spára probíhá šikmo, a to do úrovně vyrovnávací spáry nad nikou. Předpokládáme tedy, že do výšky cca 1,2 m vyzdžené obvodové zdivo kaple (vyjma části jižní zdi) bylo v tomto stavu zajištěno a ponecháno například přes zimní období. Západní vstup se do interiéru obrací nikou s rozevřenými špaletami, završenou segmentovým záklenkem. Nika vstupu je druhotně vysekána do obvodového zdiva, je totiž tvořena cihlami, které nejsou inte-

grálně zavázány do kamenných navazujících partií zdi. Cihly niky dosahují tloušťky 5,5–6 cm a šířky 14 cm. Jedná se buď o rozšíření staršího vstupu, či (pravděpodobněji) o vstup nově proražený v 16.–17. století. Jižní vstup lze po osekání omítek naopak vyhodnotit jako primární, a to v rozsahu západnější špalety, vyzdžené z lomového kamene (s armovacími kameny v nároží) a pokryté pekovanou omítkou předbarokního stáří. Zajímavá situace byla odhalena v západní části jižního vstupu. Přibližně 70 cm od vnitřního líce a cca 110 cm nad současnou podlahou se objevila cihlami (tloušťky 5 cm) zazdžená kapsa trámku, vloženého současně se zděním obvodového kamenného zdiva, o čemž svědčí maltové otisky. Zazdívka kapsy je patrně barokní, přičemž kapsa je

v superpozici se stávajícími dveřmi. Zazdžený vodorovný trám předstupoval o nejméně 14 cm před kamenný líc západnější špalety jižního vstupu, nejedná se tedy o kapsu

Obr. 8: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice, fragmenty výmalby východní stěny kaple.

pro závoru. Funkci vodorovného trámu, předstupujícího před zdivo špalety vstupní niky, nedokážeme uspokojivě vysvětlit. Pokud byl horizontálně zazděný trám tesařsky převázán se stojkou, mohlo by jít o zapuštění starších dřevěných zárubní hluboko do zdiva.⁵⁾ Přesah tesařských zárubní by se hypoteticky mohl nacházet v místě horního ukončení stojek zárubní při styku s dřevěnou „archivoltou“. Je třeba počítat s možností, že uplatnění dřevěných zárubní namísto kamenných ostění mohlo představovat v období středověku běžnější jev.⁶⁾ Přesahující otisk vodorovného trámku v kamenném zdivu by tak svědčil o provedení vstupu v podobě vyzděného otvoru z lomového kamene, za nímž se nacházela trámková zárubeň z pouze hrubě opracovaných prvků, vetknutých hluboko do obvodového zdiva kaple (nejméně 40 cm). Sondou odhalená kapsa by tak nejspíše měla náležet „patečnímu“ trámku pod archivoltou (není vyloučen ani půlkruhový tvar nadpraží) ve výši 1,5 m nad nejstarší zjištěnou podlahou.

Na východní stěně se podařilo zachytit fragment malby v místě předpokládaného původního sanktuáře (obr. 8). Blíže severovýchodnímu koutu se ve výšce přes 2 m objevil fragment jednoduché červené a černé malby, snad s motivem účesu a lineární kontury postavy (?). Malovaný motiv byl nanesen na primární povrchovou úpravu interiéru kaple, tedy na nátěrovou vrstvu aplikovanou na základní hrubé omítce. Tato omítka odpovídá svým charakterem a barvou zdíci maltě (hnědá hlinitá maltovina). Nejistá je datace maleb, dochovaných ve značně omezeném rozsahu. Podle kadeření vlasů a primitivních lineárních tahů v červeno-černé kombinaci by bylo možno malby datovat do 16. století (případně sklonku století předcházejícího). Komplikaci představuje stratigrafie omítek, kdy podle stop na východní zdi tvoří malby na omítce nejstarší povrchovou úpravu, překrytou následně vrstvami datovanými rámcově do 14.–15. století (předcházející časné novověkému lomenému oknu východní zdi). Vzhledem ke značně torzálnímu stavu dochování není možné postihnout ikonografii výzdoby.

Obr. 9: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice, interiérová část západního štítu od severovýchodu z podkroví nad kaplí. Patrné je omítnutí štítu v rozsahu první a druhé vývojové etapy.

Další nálezkové situace byly dokumentovány na západní stěně. Západní trám dochované hudební kruchty, který s drobnou distancí přiléhá k lici zdi, překryl starší omítku smíšenou s červeným pigmentem a dvě trámové kapsy. Jedna kapsa se nachází těsně nad horní severní konzolou, vetknutou do západní zdi a vynášejíci kruchtu. Druhá kapsa je umístěna v západní zdi tak, že lícuje se severní stěnou lodi. Jižně od západních dveří nebyly stopy po kapsách nalezeny, nicméně zde se objevuje novější hrubá omítka. Obě trámová lůžka se nacházejí shodně 245 cm nad stávající podlahou. Trámy západovýchodní

Obr. 10: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice, vnitřní líc východního štítu kaple od západu s vyznačenými původními kapsami nejspíše pro osazení vaznic. Dobře čitelné jsou tři vývojové etapy výstavby štítu (foto V. Pavelka, 2022).

Obr. 11: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice. Vyobrazení kaple od F. Richtera z doby okolo roku 1820 (Moravská galerie v Brně).

orientace byly zazděny současně s budováním obvodového zdiva a jsou v superpozici se stávající konstrukcí barokního kúru. Kapsy lze hypoteticky interpretovat jako pozůstatky předchůdce dnešní hudební kruchty – tribuny. Tomu by nasvědčovala i existence původního otvoru v patě západního štítu, ať vstupního, či (mnohem pravděpodobněji) rozměrného kruhového okna.

Úvaha nad krokevní soustavou první vývojové etapy:

Pro zjištění typu krovové konstrukce první stavební fáze kaple postrádáme uspokojivě interpretovatelné doklady. V podkroví je však možno sledovat charakter zdiva obou štítů. Zatímco západní štít (obr. 9) je z interiéru půdy omítnutý v rozsahu své první a druhé vývojové etapy, východní štít (obr. 10) interiérovou omítku postrádá. Na východním štítu se v partii zdiva z první vývojové fáze dochovaly dvě původní kapsy – negativy trámů (vzdálené od sebe 167 cm), a to v symetrickém rozmístění. Kapsy hluboké cca 50 cm neprocházely skrz celou tloušťku zdi. Zdící malta obsahuje otisky trámů, zazděných v době výstavby štítu. Otázka účelu těchto prvků zůstává otevřena. Vodorovné trámký mohly souviset s konstrukcí ramenátů, které zajišťovaly bedněnou konstrukci imitující kamennou klenbu nad oltářem.

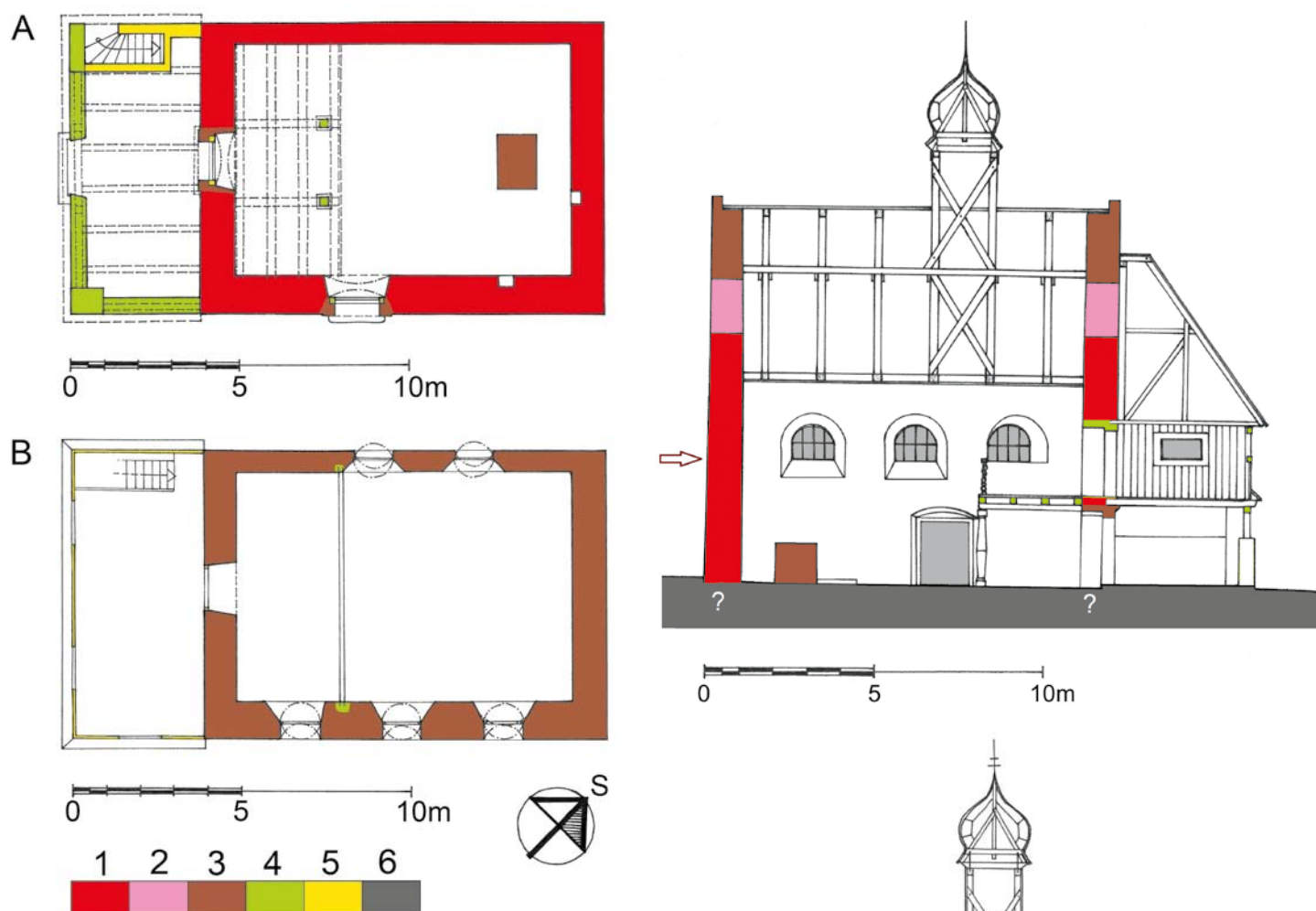
SHRNUTÍ POZNATKŮ O STAVEBNÍM VÝVOJI KAPLE (viz obr. 12)

Původem středověká kaple, situovaná stranou vesnických jader, evidentně od počátku souvisela s hornickým osídlením. Těžko vysvětlitelná je ale její poloha, protože v blízkém okolí zatím postrádáme výraznější stopy těžebních aktivit. Pouze na klesajícím hřebeni tzv. Horky nad kaplí

byly identifikovány na výchozech mramorů tři mělčí a jedna hlubší prospekční šachtice s nasucho kladeným ostěním ohlubeně. Doklady využití Brťovského potoka v rámci zpracovatelských či hutnických provozů prozatím chybí. Vyřešení okolností výstavby sakrální stavby na umělé terase nad drobnou vodotečí mimo vlastní montánní areály tak bude předmětem dalšího průzkumu. Nápadná je snad poloha stavby v místě směrového zlomu cesty, spojující obec Švařec, polohu Nivy (odkud je snadno dosažitelná lokalita Havírna/Cumberk) a obec Brťoví. Tyto lokality mohly představovat nejbližší zemědělské zázemí středověkých hornických sídlišť. Nadto nemusela havířská kaple sloužit potřebám jednoho konkrétního sídliště, ale rozptýlených sídelních jednotek v širší oblasti včetně Koroužného, Švařce, vlastní Havírny (pokud zde neexistoval sakrální objekt) či lokalit v Záskaří (u nichž však není zatím jednoznačně doložena středověká etapa dolování).

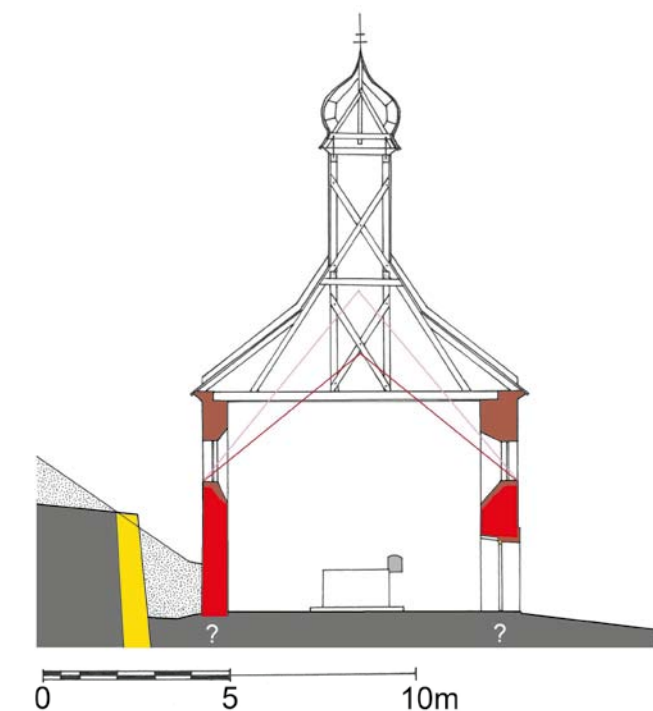
1. stavební fáze (2. polovina 13. století): Nepočítáme-li mladší předsíň, současná bloková dispozice kaple vznikla již v první stavební fázi, kterou můžeme označit za ještě románskou (obr. 14). Slohové určení se hlavně opírá o dva znaky: vedle nízkého sklonu štítů (cca 35°) to jsou i úzká okénka s půlkruhovými záklenky. Chronologicky citlivějším rysem je nízký sklon střechy, okénka románského tvarosloví se mohou vyskytovat i po roce 1300. Právě podle archaického tvaru střechy (a s přihlédnutím k doloženým montánním aktivitám v širším okolí) lze výstavbu kaple datovat rámcově do 2. poloviny 13. století, příp. do doby o málo starší.

Vzhledem k jistě vědomé dočasnosti hornického sídliště přikročili stavitelé k výstavbě prosté kaple, zbudované pouze z lokálních zdrojů bez užití náročnějších architek-

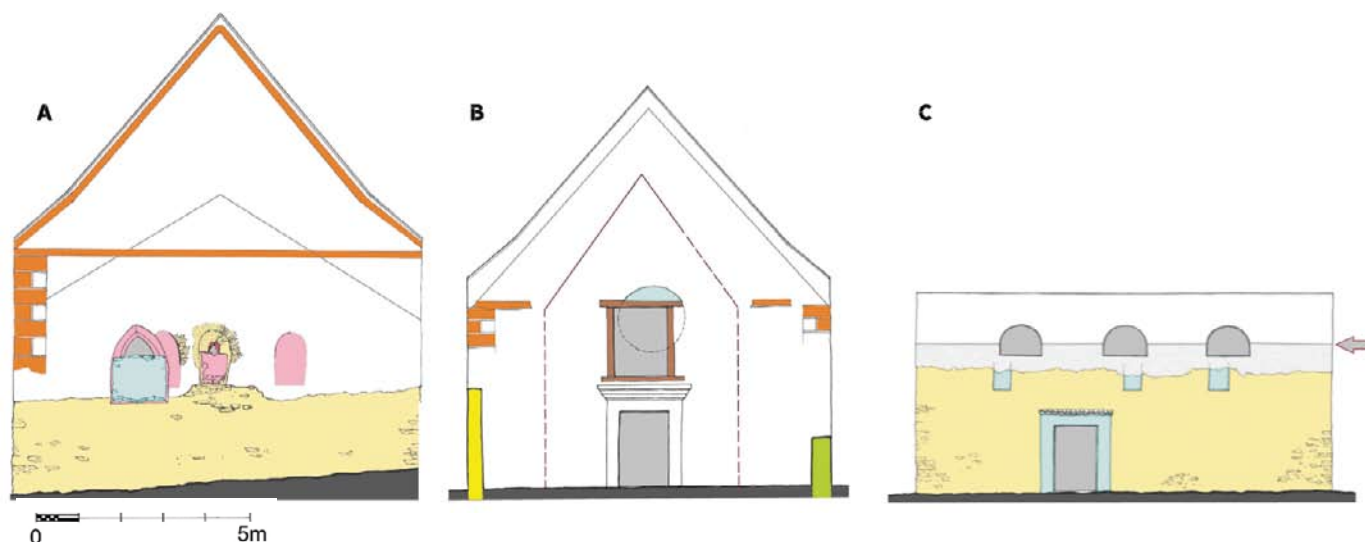
Obr. 12: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice. A – půdorys kaple v úrovni dveří; B – půdorys kaple v úrovni oken; C – podélný řez (šipka označuje původní výšku obvodového zdiva); D – příčný řez. Rozlišení zdiv: 1 – románsko-gotické; 2 – vrcholně gotické; 3 – barokní zdivo; 4 – konstrukce 19. století; 5 – konstrukce 20. století; 6 – terén (zaměření autor, kresba J. Štětina, barevné rozlišení M. Lanc).

tonických prvků (např. tesaných ostění). Korunní římsa probíhala po celém obvodu v jedné výškové úrovni. Původní je rovněž východní nika v interiéru, situovaná jižně od osy stavby. Primární je trojice půlkruhových oken ve východní zdi. V jižní zdi průzkum narazil na šířkově podobná okénka, z nichž východní je vzdáleno přesně 3 m od jihovýchodního nároží kaple a umístěno 2,7 m nad zemí, což znamená, že dnes zaniklá vrcholnice špalety okénka se nacházela těsně (15–20 cm) pod korunní římsou (počítáme-li výšku okénka cca 90 cm jako na východní straně). Rozmístění tří jižních okének je v souladu s pozicí původního jižního vstupu, z jehož prvotní formy se dochovala západní strana (vstup byl druhotně rozšířen asi ve 2. polovině 17. století). V omítce západní části niky jižního vstupu se neobjevují stopy po případné kapse závory. Podle několika stop a zejména podle zazděného horizontálního trámku navazujícího na interiérovou špaletu vstupu lze usuzovat na aplikaci tesařské zárubně suplující tesané ostění. Západní strana kaple byla patrně osvětlena osovým kruhovým oknem, umístěným

cca 3,5 m nad terénem. Mladšímu období výstavby kaple (často uvažovanému renesančnímu stáří) nenasvědčuje ani charakter odkrytého zdiva – čistě kamenného, bez jakéhokoliv podílu cihel alespoň v retuších a partiích vhodných k pečlivějšímu provazování zdiva (typicky nároží, hrany otvorů).

V mnohém ojedinělá a neobvyklá podoba kaple oproti okolním kostelům a kaplím (poloha, stavební provedení, dispozice) zjevně vypovídá o souvislosti s hornickým osídlením. V úvahu je nutné vzít i existenci vodního pramene v blízkosti kaple. V době vzniku švařecké kaple postupně

Obr. 13: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice. Dokumentace nově zjištěných náleзовých situací v roce 2022. A – pohled na východní exteriérovou stěnu kaple s částečně zachovanou barokní výzdobou průčelí (vyneseno hnědou barvou). Žlutě vyznačeno odhalené zdivo první fáze kaple; tmavě fialovou vyznačena dřevěná kružba osového okna; světle fialovou vyznačeny zazdívky románských oken a okno lomené; světle modrou vynesena raně barokní zazdíčka lomeného okna. B – pohled na západní stěnu. Tmavě červená linka vymezuje polohu starší fáze západní přístavby (čárkovane předpokládáný průběh, plnou čarou doložený průběh); žlutě část stávající předsíně z 1. pol. 20. století; zelenou obvodová zeď předsíně patrně z 19. století. V patře stávající průchod na kruchtě z doby okolo roku 1770, který narušil rozměrné kruhové okno z první vývojové fáze kaple. C – jižní stěna kaple. Tmavě šedou vynesena stávající barokní okna; světle šedou je znázorněno zdivo odstraněné pod původní korunou jižní zdi; žlutě vyznačeno odhalené zdivo první fáze kaple; světle modrou vyneseny raně barokní zazdíčky původních oken a ostění jižního portálu. Šipka označuje původní niveletu koruny obvodového zdiva (zaměření autor, kresba J. Štětina).

nastává rozmach těžby stříbrných rud na blízké Havírně (nálezy z doby před polovinou 13. století však netvoří v náleзовém fondu většinové zastoupení). Od počátku 14. století je Havírna postupně opouštěna a důlní práce se kolem poloviny téhož věku omezují na udržovací práce dědičných štol.⁷⁾ Písemné prameny z doby okolo poloviny 14. století nám ilustrují skutečnost, že se dolů brněnský patricijský rod Goblinů zbavuje jako nerentabilních podniků a postupuje je jiným těžařům. Zanikání hornických sídlišť na přelomu 13. a 14. století představuje obecný jev na Vysočině. Pozemkovou vrchnost v okolí Štěpánova nad Svratkou okolo poloviny 14. století tvořili členové erbu zubří hlavy, nějaká práva tu snad mohl mít doubavnický konvent – pakliže lze doly u Švařce topograficky spojit s „horou stříbra“ z mandátu krále Václava I. Nicméně víme, že se v těžbě často angažoval městský, zejména brněnský patriciát (písemnosti z let 1348, 1350 a 1352 zmiňují výše uvedené Gobliny). Ve všech třech dokumentech vzniklých kolem poloviny 14. století (1348 *Hohenrod*, 1350 *Czotenperch* a 1352 *Švařec*) se uvádí tři odlišné názvy. Lokalitu Hohenrod ztotožnili J. Doležel a J. Sadílek s dnešní Havírnou,⁸⁾ *Czotenperch* představuje nepochybně dnešní Cumberk (již na katastru Švařce, oddělený od Havírný potočným korytem). Lze předpokládat, že švařecká dědičná štola tak nebude poziciálně totožná s výše uvedenými dvěma horními díly, nicméně se jedná o spekulaci. Kromě možné lokalizace do prostoru pojednáváné kaple, kde však významnější doklady důlních děl postrádáme, je možné uvažovat o důlních pracích například na Panisádku dosud blíže neznámého stáří, případně o jiné stařině v okolí.

2. fáze (14. – počátek 15. století): Detailním průzkumem se podařilo zachytit vrcholně gotickou stavební etapu. Do

ní přesvědčivě spadají opravy půlkruhových okének ve východní zdi kaple. Nejpravděpodobněji do této doby lze datovat změnu sklonu krovu, projevující se navýšením obou štítů do strmější podoby (o sklonu bezmála 60°). Na západním štítě se dochovala interiérová omítka, východní štít omítku postrádá.

3. fáze (cca polovina 16. století): Z této doby pochází asymetricky umístěné, ostře lomené okno, prolomené ve východní zdi, vyzděné z vyšších cihel. Dataci do uvedeného období podporují i celkové proporce okna včetně mělkého zahrocení vrcholnice. Časové určení se opírá i o existenci barokní zazdíčky, přetažené omítkou, vytvářející na nároží iluzivní armaturu. Toto okno se vyhýbalo nejspíše předchůdci dnešního barokního oltáře, proto je posazené jižněji z důvodu výhodnějšího osvětlení interiéru kaple. Relativně rozměrné lomené okno zrušilo jižní z trojice původních okének a patrně v téže době došlo k zazdění i severního okénka ve východní zdi. Vzhledem k faktu, že lomené okno ve štítové zdi patrně lehce vystupovalo nad rovinu korunní římsy (případně by s její výškou korelovalo), předpokládáme, že prostor kaple se stále ještě otvíral do krovu.

Interiérové stěny pokrývá utážená omítka kopírující nerovnosti zdiva. Tyto omítky jsou doloženy i v exteriéru, kde na nárožích vytvářejí jednoduchou iluzivní armaturu v podobě červeně pojednaných omítkových kvádrů. Omítka na vnějších lících byla patrně nahozena v řídkém stavu a nebyla dále upravována. Povrch byl pojednán vápenným nátěrem v bílé barvě smíšené s červeným pigmentem, který na exteriéru nevytváří žádný ucelený výzdobný motiv (kromě nárožní iluzivní armatury). Podle profilace návoje římsy nad západním vstupem lze s otazníkem do této etapy zahrnout i vznik tohoto otvoru.

Do roku 1558 je rovněž datován nejstarší zachovaný zvon švařecké kaple.⁹⁾ Z této etapy pochází i dosud nejstarší zjištěná písemná zmínka o existenci švařecké kaple. Nejsvětější Trojice, hlásící se do roku 1519. Ačkoli se jedná o vidimus, o jeho faktické správnosti netřeba pochybovat. Text dokumentu je následující: „*Létha Pánie 1519 uroz. p. p. Vilém z Pernštejna a na Helfštejnu ráčil jest spojit faru Nedvědickú s Štěpánovskými na tento způsob: aby Štěpánovští dosti jměli na neděli třetí a Čepští mají službu boží na svatýho Václava a na posvěcení, aby při tom stali, a Švařečští na svatou Trojici toliko.*“¹⁰⁾

Jedná se o období obnovení těžby na pernštejnském panství za Viléma z Pernštejna. Roku 1484 Vilémovi povolil král Vladislav Jagellonský listem, sepsaným na Kutné Hoře, „*aby mohl na všelijakém zboží svém hory nové raziti anebo staré duoly sdělati a těch hor aby mohl požívat tak, kterak by se jemu líbilo nejlépe a nejužitečněji zdálo*“. Dále Vilémovi povolil, aby „*huti lenšafy mohl propůjčovati anebo sám k své ruce dělati. Item trh svobodný a právo hornie, kdež by kolvěk takové hory zarazil, staré nebo nové, aby mohl umítá šenky a jiné živnosti nebo potřeby aby mohl dáti vésti i sobě spuosititi.*“¹¹⁾

O rozsahu vlastní těžby mnoho nevíme, ale podle všeho se těžilo právě v Koroužném a Švařci. Například z 50. let 16. století víme o dolech v Raduškách (1554) u Koroužného. Rekonstrukce švařecké kaple by se tak vážala na druhé období těžby polymetalických rud v okolí Štěpánova. Právě ve Štěpánově v této době sídlí horní správa a v 16. století dochází patrně k významným urbanistickým změnám. Bohužel polohu dolů a objem těžby rud v této době neznáme, zmínky o hornících se sice objevují v bystrické městské knize z let 1502 či 1515, konkrétnější informace nám ale neposkytují. Je však zřejmé, že v tomto období již nevznikají výlučné sídlištní hornické lokality, spjaté s těžbou rud, ale že horníci a další personál obsluhy dolů sídlí v blízkých městečkách a vesnicích. Dále z roku 1520 pochází listina vydaná Vladislavem Jagellonským a určená Vilémovi z Pernštejna, aby se Vilém na svých dolech v oblasti pernštejnského panství řídil kutnohorským horním právem. Cenný je topografický údaj lokalizující tehdy činné důlní podniky: listina hovoří o dolech u Švařce a u Horního Čepí („*Czepper Gebirge*“). Je možné, že vzhledem k výrazným pozdně gotickým úpravám švařecké kaple se zmíněné doly týkají blízkosti sakrální stavby.

4. fáze (cca 1670–1700): Podle několika indicií lze usuzovat, že před rokem 1700 byla snesena celá severní zeď a opětovně vyzděna. Na tuto skutečnost poukazují některé anomálie, které lze u severní zdi pozorovat: především masivní trámové kapsy současné s vlastním zdívem, které pokládáme za součást barokní kruchty zalomené v půdorysu do tvaru písmene L. Kapsy se nacházejí ve shodné výšce jako dubové konzoly datované dendrochronologicky do let 1701–1714. Na jižní zdi stopy po identických kapsách chybějí. Dokončen je hmotový vývoj základní části kaple, a to navýšením obvodových zdí o cca 1,5 m a pravděpodobně i vznikem konečné (tj. třetí) fáze štítu (pokud se nejedná o starší stavební úpravu). Všechna čtyři nároží kaple pokrývá barokní přepis starší iluzivní armatury. Jsou zazděny veškeré starší otvory, kaple je nově omítnuta a dekorována uceleným systémem barevného pásového

dekoru. Nově vzniká pětice termálních oken v podélných zdech. Nejspíše až v raném baroku vzniká předchůdce dnešní západní předsíně, ovšem výrazně užší než širší vlastní kaple. V podstřeší dnešní předsíně se dochoval otisk dvou krokví přiložených ke štítu kaple. V exteriérové omítce se rovněž zachovaly otisky šindele. Jeho pokládka tedy probíhala v době, kdy byla omítka čerstvá. Jedná se o omítku, která na nárožích vytváří iluzivní armaturu a na štítech, pod římsami a kolem oken člení fasádu kaple malovanými pásy vymezenými rytými linkami. Vlivem tohoto uceleného schématu barokní výzdoby, realizovaného v jedné formě i kolem oken (datovaných rámcově do 2. poloviny 17. století), klademe vznik zdobné fasády do čtvrté stavební fáze vývoje kaple. Podlahu v presbytáři v této etapě kryje keramická dlažba 30/30/6 cm.

5. fáze: Kolem roku 1770 vzniká patrně nový krov nad kaplí, případně i nad předsíní. V této etapě je rovněž vybudována i dochovaná hudební kruchta včetně stávajícího dveřního otvoru. Nový vstup na kruchtu zrušil kruhové okno západního štítu.

Autor tohoto příspěvku dříve formuloval názor o vzniku dnešní patrové západní předsíně právě v období před rokem 1770. Po rozkrytí prkenného deštění stěn západní předsíně kaple vyšlo ovšem najevo, že základní tesařská konstrukce byla zhotovena z druhotně použitých trámů, které v nové konstrukci předsíně nevykazují konstrukční celek. To znamená, že výstavba dnešní podoby západní předsíně spadá patrně do mladšího období. Pokud bychom přiznali nejstaršímu známému vyobrazení švařecké kaple – Richterově kresbě (kol. 1820, obr. 11) plnou věrohodnost, pak se ještě kolem roku 1820 před západním průčelím kaple nachází předchůdce předsíně, oproti šíři kaple užší. Na základě uvedeného zjištění se zdá reálné, že tradovaná výstavba západní předsíně hmotově srovnané se šíří hmoty vlastní kaple spadá skutečně do období až kolem roku 1857 za hraběte Vladimíra Mitrovského. Z jaké konstrukce kaple by druhotně užitě trámy pocházely, není jasné. Nabízí se domněnka, že v roce 1857 dochází k výstavbě nového krovu nad kaplí, přičemž některé trámy ze staršího krovu z období kolem roku 1770 byly použity pro tesařskou konstrukci nové předsíně. To by v konečném důsledku znamenalo, že v páté fázi stavebního vývoje kaple vzniká i nový krov nad kaplí.

6. fáze: Období kolem roku 1857 je v literatuře hojně spojováno s obnovou kaple za Vladimíra Mitrovského. Snad právě v této etapě vzniká dnešní charakteristická západní předsíň, která se šířkově vyrovnala vlastní kapli. Výstavbou předsíně základní vývoj stavební podoby kaple v podstatě končí.

PATROCINIUM KAPLE

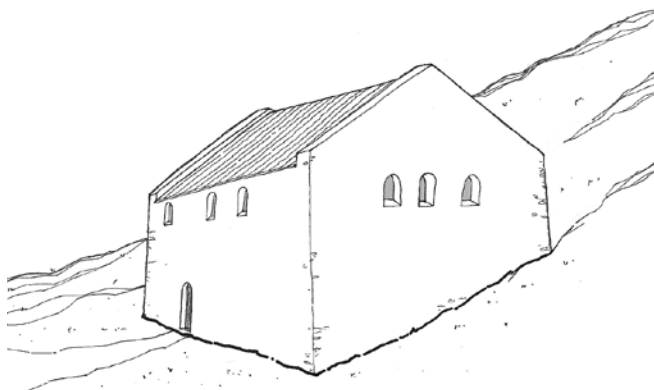
V dosavadních pracích¹²⁾ věnovaných alespoň dílčím způsobem dějinám švařecké kaple se uvádějí různé letopočty první písemné zmínky (1596, dále 1582/1591), naproti tomu všichni jmenovaní autoři pominuli nejstarší doklad patrocinia švařecké kaple, byť byl již v roce 1970 zveřejněn v odborném tisku.¹³⁾ J. Sadílek zmiňuje pouze

práci místopisce pernštejnského panství Františka Václava Pischelyho, který uvádí roku 1727 u Švařce soteriologické patrocinium Svaté Trojice. Přitom zůstaly nepovšimnuty dva jiné archivní zdroje, pro dějiny švařecké kaple podstatné.¹⁴⁾ Mladší doklad zasvěcení kaple ve Švařci Nejsvětější Trojici představuje popis olomoucké diecéze z let 1771–1772.¹⁵⁾ Zásadní vypovídací hodnotu má však starší pramen. Jedná se o vidimus staršího dokumentu, vystavený v roce 1655 a popisující situaci v roce 1519.¹⁶⁾ Podle tohoto dokumentu Vilém z Pernštejna v roce 1519 nařizuje, aby se ve Švařci konaly bohoslužby jednou v roce na svátek Nejsvětější Trojice. Tato zmínka tedy posouvá první písemný doklad o existenci sakrální stavby ve Švařci již do konce 2. desetiletí 16. století, přičemž představuje doklad o zasvěcení kaple. Je dosti pravděpodobné, že se jedná o původní, tedy středověké patrocinium. Starší středověké prameny až na výjimky zasvěcení u venkovských kostelů neuvádí (nebylo nutné rozlišení více kostelů jako v případě městských celků) a výjimkou není ani řešená lokalita. Patrocinium Nejsvětější Trojice je hodnoceno všeobecně jako typicky barokní,¹⁷⁾ objevuje se však i v průběhu středověku. Středověké doklady zasvěcení přímo Bohu v Trojjediné podobě známy jsou, například v případě karuziánského kláštera v Králově Poli, založeného roku 1375 již s tímto zasvěcením, dále se jedná o kapli pod hradem Cornštejnem, doloženou k datu 1403, a snad také o Řečici v okr. Pelhřimov.

ZÁVĚR

Jak obdélná dispozice kaple, tak i pro naše území atypická sestava trojice oken východní zdi kaple (obr. 14) vyvolávají otázku stran původu celkové architektonické formy. S přihlédnutím k vazbě kaple na hornické osídlení je nasnadě hypotéza o ideovém importu z oblastí ležících západně od českých hranic. Z hornických kostelů lze uvést například podobnost dispozice švařecké kaple s prvotním kostelem sv. Mikuláše v alpské hornické osadě Brandes-en-Oisans.¹⁸⁾ Jednalo se o stavbu vybudovanou nad půdorysem elementárního obdélníku. Autoři výzkumu s otazníkem datují stavbu před polovinu 13. století. Následně je kaple rozšířena o mírně lichoběžnou loď. Kostel na zaniklém hornickém sídlišti v poloze Geißmättle (Sulzbachtal) patrně z konce 12. století se vyznačoval pravoúhle koncipovaným presbyteriem.¹⁹⁾

V okolí Kutné Hory, kde se datuje rozmach těžby stříbrnosných rud do 2. poloviny 13. století, je známo vícero kostelů zajišťujících duchovní služby horníkům. V nejstarším období těžby šlo přesvědčivě o kostely a kaple dřevěné, přestavěné do zděné podoby až podle nadějných výhledů na delší časový horizont dolování. Zajímavá je zmínka o přebudovávání kostelů z „nízkých na vysoké“.²⁰⁾ Dle J. Kořínka představuje nejstarší hornický sakrální objekt u Kutné Hory kostel Všech svatých, „kterýžto, hned při založení hor, havíři z Němec povolání, založili“. Zde je tedy konkrétně uvedeno, že svatyni založili lidé pocházející z Německa hned při založení dobývek. Značně podobný průběh předpokládáme v případě švařecké hornické kaple, ovšem s tím rozdílem, že k jejímu vyzdvižení bylo hned od počátku užito v okolí hojného kamene místní provenience. Právě v počátcích těžby stříbrných rud na

Obr. 14: Švařec, kaple Nejsvětější Trojice. Kresbná rekonstrukce původní podoby od jihovýchodu (kresba J. Štětina).

našem území bylo přístupováno k výstavbě sakrálních staveb, a to v těsné blízkosti důlních děl.²¹⁾ Stejně tak se v nejstarším období důlního podnikání přímo na důlní objekty vážou i obytné stavby (byť nikoli ve všech případech). Dosud známé hornické kostely či kaple se nacházejí spíše v rámci sídlištních ploch bez přímé vazby na důlní a hutnické areály (např. Brandes, sídliště kolem kostela sv. Jana v Goslaru). V bezprostřední blízkosti města Goslaru se nacházela neagrární sídliště dvě – jedno v blízkosti dolů na Rammelsbergu s obyvatelstvem bezprostředně spjatým s provozem dolů a přidružených profesí, druhé mimo těžební areál kolem kostela sv. Jana, jehož obyvatelstvo tvořila vrstva spojená s následným importem (rudokupci a další).²²⁾ Umístění hornických kostelů v krajině je značně variabilní. V Brandes stojí kostel i s opevněním na skalní vyvýšené poloze, namátkou stříbrnohorský kostel sv. Kateřiny na mírně klesajícím svahu (přesto jde o dominantní polohu), kostel na sídlišti Geißmättle odpovídá poloze švařecké kaple v údolí.

Bude úkolem dalšího bádání řešit otázku původu atypické sakrální stavby ve štěpánovském rudním revíru jako možného přímého ideového importu doprovázejícího příliv hornického elementu ze západních zemí. Po prvotním vyčerpání přípovrchových či obecně nehluboko pod zemí se nacházejících ložisek stříbrných rud se kaple nezměnila v ruinu, ale za své vzácné autentické dochování vděčí jak odlehle poloze, tak periodicky se opakujícím vlnám těžby, ať už drahých či obecných kovů. První dosud známá písemná zmínka o kapli z roku 1519 zachycuje stavbu s dlouhou historií a dokládá patrně primární zasvěcení Nejsvětější Trojici.

Za mnohé cenné rady, názory a informace autor vřele děkuje Mgr. Janu Štětinovi, PhDr. Daliboru Prixovi, CSc., PhDr. Jiřímu Doleželovi, Mgr. Aleši Flídrovi, RNDr. Karlu Malému, Ph.D., PhDr. Petru Jokešovi, Ph.D., prof. Mgr. Liboru Janovi, Ph.D. a Karlu Pročkoví.

BC. JAN VEČEŘA – NÁRODNÍ PAMÁTKOVÝ ÚSTAV,
ÚZEMNÍ ODBORNÉ PRACOVISTĚ V TELČI,
HRADECKÁ 6, 588 56 TELČ
VECERA.JAN@NPU.CZ

POZNÁMKY

- 1) J. Večeřa, Stavební vývoj kaple Nejsvětější Trojice ve Švařci u Štěpánova nad Svratkou, Průzkumy památek XXVII, č. 1, 2020, s. 45–58.
- 2) V. Pavelka, Švařec – kaple Nejsvětější Trojice. Sondy v exteriéru – částečný odkryv dvou zazděných oken (Zjednodušená zpráva nahrazující standardní náleзовou zprávu č. 2022-Xzp-06), NPÚ, ÚOP v Telči, červen 2022.
- 3) Analogii představuje například okénko na severní straně lodi kostela sv. Oldřicha v Nových Sadech (okr. Jindřichův Hradec), kde je ostění úzkého okénka opět vyřiznuto v prkénku, viz J. Sommer, Gotická kostelní okna bez zasklení – několik příkladů, Svorník 2, 2004, s. 105.
- 4) Cihly stejné mocnosti byly například použity k vyzdění renesančního západního štítu kostela sv. Václava v Krchlebech u Čáslavi, datovaných starší literaturou do 40. let 16. století, srov. K. Kibic ml., Operativní průzkum a dokumentace kostelů v Jindřichových Krchlebech při opravě, Průzkumy památek XVII, č. 1, 2010, s. 102.
- 5) Srov. podobný příklad M. Rykl – J. Škabrada, Okna tvrze v Sudkově Dole, in: Svorník 2 – Okna a dveře, Praha 2004, s. 119, obr. 7.
- 6) Srov. J. Sommer, o. c. v pozn. 3, s. 104.
- 7) J. Doležel, Středověký areál těžby stříbra Havírna u Štěpánova nad Svratkou: dokumentace v letech 2017–2019 a problém její interpretace, in: Přehled výzkumů 61/2, 2020, s. 71–112.
- 8) J. Doležel – J. Sadílek, Středověký důlní komplex v trati Havírna u Štěpánova nad Svratkou. Příspěvek k dějinám těžby stříbra v oblasti severozápadní Moravy ve 13. a 14. století. I. Výsledky průzkumu v letech 1990–2001, edice písemných pramenů, in: K. Nováček ed., Těžba a zpracování drahých kovů: sídelní a technologické aspekty. Praha: Archeologický ústav AV ČR – Brno: Archeologický ústav AV ČR – Plzeň: Západočeské muzeum 2004, s. 84.
- 9) Zdroj: Muzeum Vysočiny Jihlava, databáze zvonů, okres Žďár nad Sázavou. Za laskavé sdělení děkuji PhDr. Radimu Gondovi, Ph.D.
- 10) Citováno dle *Drobné zprávy*, Vlastivědný věstník moravský XXII, č. 1, 1970, s. 117.
- 11) Citováno dle J. Sadílek, Koroužné. Švařec. Kobylnice. Historie a vývoj osídlení obce. Bystřice nad Pernštejnem 2016, rkp., s. 80.
- 12) J. Niesyt, Švařec. Kaple Nejsvětější Trojice. Stavebně historický průzkum. 2015, rkp., s. 9; J. Sadílek, o. c. v pozn. 11, s. 63–69; J. Večeřa, o. c. v pozn. 1, s. 45–58.
- 13) *Drobné zprávy*, o. c. v pozn. 10, s. 117.
- 14) Autor děkuje PhDr. Petru Jokešovi, Ph.D. za upozornění na oba prameny.
- 15) Zemský archiv v Opavě (dále jen ZAO), pobočka Olomouc, fond ACO, úřední knihy č. 23, s. 504–505.
- 16) ZAO, pobočka Olomouc, fond ACO, B 12, kartón 669. Vidimus městečka Doubravníka z 17. 4. 1655.
- 17) P. Jokeš, „...beate Marie virginis gloriose, in cuius honorem eadem parochialis ecclesia sit consecrata...“ Pohledy do světa středověkých patrocinii na jižní Moravě, Časopis Matice moravské 133/1, 2014, s. 20.
- 18) M-Ch. Bailly-Maitre – J. Bruno-Dupraz, Brandes-en-Oisans. La mine d'argent des Dauphins (XIIe–XIVe siècles). Isère 1994.
- 19) G. Goldenberg – H. Steuer, Mittelalterlicher Silberbergbau im Südschwarzwald, in: G. Markl – S. Lorenz edd., Silber Kupfer Kobalt. Bergbau im Schwarzwald. Filderstadt 2004, s. 45–80.
- 20) Citována práce J. Kořínka (1675, s. 329) podle M. Bartoš, Středověké dobývání v Kutné Hoře, in: K. Nováček ed., o. c. v pozn. 9, s. 170.
- 21) M. Bartoš, o. c. v pozn. 20, s. 175.
- 22) Srov. K. Nováček, Hornická sídliště – příspěvek ke studiu středověkého neagrárního osídlení, in: Památky archeologické – Supplementum 2, Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993, Praha: Archeologický ústav AV ČR 1994, s. 160.

PRAMENY A LITERATURA

- Bailly-Maitre, M-Ch. – Bruno-Dupraz, J. 1994: Brandes-en-Oisans. La mine d'argent des Dauphins (XIIe–XIVe siècles). Isère.
- Bartoš, M. 2004: Středověké dobývání v Kutné Hoře, in: K. Nováček ed., Těžba a zpracování drahých kovů: sídelní a technologické aspekty. Praha: Archeologický ústav AV ČR – Brno: Archeologický ústav AV ČR – Plzeň: Západočeské muzeum, s. 157–201.
- Doležel, J. 2020: Středověký areál těžby stříbra Havírna u Štěpánova nad Svratkou: dokumentace v letech 2017–2019 a problém její interpretace, in: Přehled výzkumů 61/2, s. 71–112.
- Doležel, J. – Sadílek, J. 2004: Středověký důlní komplex v trati Havírna u Štěpánova nad Svratkou. Příspěvek k dějinám těžby stříbra v ob-

- lasti severozápadní Moravy ve 13. a 14. století. I. Výsledky průzkumu v letech 1990–2001, edice písemných pramenů, in: K. Nováček ed., Těžba a zpracování drahých kovů: sídelní a technologické aspekty. Praha: Archeologický ústav AV ČR – Brno: Archeologický ústav AV ČR – Plzeň: Západočeské muzeum, s. 43–119.
- Drobné zprávy*, 1970: Vlastivědný věstník moravský XXII, č. 1, 1970, s. 117.
- Goldenberg, G. – Steuer, H. 2004: Mittelalterlicher Silberbergbau im Südschwarzwald, in: G. Markl – S. Lorenz edd., Silber Kupfer Kobalt. Bergbau im Schwarzwald. Filderstadt, s. 45–80.
- Jokeš, P. 2014: „...beate Marie virginis gloriose, in cuius honorem eadem parochialis ecclesia sit consecrata...“ Pohledy do světa středověkých patrocinii na jižní Moravě, Časopis Matice moravské 133/1, s. 3–24.
- Kibic ml., K. 2010: Operativní průzkum a dokumentace kostelů v Jindřichových Krchlebech při opravě, Průzkumy památek XVII, č. 1, s. 90 až 106.
- Niesyt, J. 2015: Švařec. Kaple Nejsvětější Trojice. Stavebně historický průzkum. Rkp.
- Nováček, K. 1994: Hornická sídliště – příspěvek ke studiu středověkého neagrárního osídlení, in: Památky archeologické – Supplementum 2, Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993, Praha: Archeologický ústav AV ČR, s. 158–170.
- Pavelka, V. 2022: Švařec – kaple Nejsvětější Trojice. Sondy v exteriéru – částečný odkryv dvou zazděných oken. Zjednodušená zpráva nahrazující standardní náleзовou zprávu č. 2022-Xzp-06. NPÚ, ÚOP v Telči, rkp.
- Rykl, M. – Škabrada, J. 2004: Okna tvrze v Sudkově Dole, in: Svorník 2 – Okna a dveře, Praha, s. 115–124.
- Sadílek, J. 2016: Koroužné. Švařec. Kobylnice. Historie a vývoj osídlení obce. Bystřice nad Pernštejnem, rkp.
- Sommer, J. 2004: Gotická kostelní okna bez zasklení – několik příkladů, in: Svorník 2 – Okna a dveře, Praha, s. 103–108.
- Večeřa, J. 2020: Stavební vývoj kaple Nejsvětější Trojice ve Švařci u Štěpánova nad Svratkou, Průzkumy památek XXVII, č. 1, s. 45–58.

DIE MITTELALTERLICHE GESTALT DER BERGKAPELLE BEI ŠVAŘEC

Die Facharbeitsstelle des Nationalinstituts für Denkmalpflege (NPÚ, ÚOP) in Telč hat im Jahre 2022 während der Rekonstruktionsarbeiten eine Operativuntersuchung und Dokumentierung der ehemaligen Bergkapelle bei Švařec (Bez. Žďár nad Sázavou) durchgeführt. In diesem Zusammenhang ermittelte man bislang unbekannte Informationen zur Baugeschichte und den Anfängen dieses ungewöhnlichen Bauwerks, die sich mit dem in der Region gegen Mitte des 13. Jahrhunderts begonnenen polymetallischen Erzbau verknüpfen lassen. Kurz danach entstand auch aufgrund der Notwendigkeit eines geistlichen Hintergrunds der Bergmannschaft das selbständige Kirchenobjekt – die Kapelle bei Švařec. Der Bau beschränkte seine Gestalt ursprünglich auf ein schlichtes rechteckiges Gebäude ohne ausgegliederten Altarraum. Die gerade östliche Mauer brachen drei nebeneinander situierte rundgewölbte Fensterchen. Den ursprünglichen Eingang aus der Südseite umrahmte eine Holzzarge. Die Westwand wurde mit einem Rundfenster durchgebrochen. Ein deutlich niedriger Dachstuhl trug das Dach.

Die erste ungerade Erwähnung des Vorhandenseins der Kapelle bei Švařec ist zum Jahr 1519 gebunden. Im 16. Jahrhundert erhielt sich die Kapelle ihre ursprüngliche Anlage, sie wurde lediglich durch eine, in der Ostmauer exzentrisch durchgebrochene große Fensteröffnung ergänzt. Die späteren Umbauten veränderten das ursprüngliche Massengefüge der Kapelle nur unbedeutend – durch die Erhöhung der Umfassungsmauern und die Erbauung des einstöckigen westlichen Vorraums. Die mittelalterliche Bergkirche ist daher in einem außerordentlich authentischen Zustand erhalten.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Švařec (Bez. Žďár nad Sázavou), Kapelle der Allerheiligsten Dreifaltigkeit, sog. Pflichtabdruck der Mappe des Stablen Katasters, 1826, Ausschnitt mit Position der Kapelle (Zentralarchiv von Geodäsie und Kataster).

Abb. 2: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle: A – Ostansicht, Zustand vor der Rekonstruktion, 2020; B – Ansicht von Nordosten in der Richtung zur Gemeinde Švařec hin, 1980er Jahre (Archiv des Autors); C – Westansicht, Zustand vor der Rekonstruktion, 2020; D – Nordostansicht, Zustand vor der Rekonstruktion, 2020 (Fotos A, C, D – M. Dlouhý).

Abb. 3: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle: A westliche Ansicht vom Hügel Orelský kopec zu, Pfeil zeigt die Lage der Kapelle, 1950er Jahre (Archiv des Autors); B – Ansicht von Nordwesten, Mitte des 20. Jahrhunderts (NPÚ, ÚOP [Nationalinstitut für Denkmalpflege, Facharbeitsstätte] in Telč, Archiv); C – Ansicht von Süden (NPÚ, ÚOP in Brno, Archiv, Foto V. Dufka, 1948); D – Kapelleninneres, Blick von Südwesten (NPÚ, ÚOP in Brno, Archiv, 1946).

Abb. 4: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle, Ostseite, östliche Ansicht mit vier freigelegten Fensteröffnungen (alle Fotos des Autors, 2022, falls nicht anders angegeben).

Abb. 5: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle, zum Teil freigelegte Nische des axialen Ostfensterchens mit deutlicher hölzerner Ausfüllung (Foto V. Pavelka, 2022).

Abb. 6: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle, Südseite, südöstliche Ansicht mit freigelegten Laibungen der drei Fenster der Kapelle.

Abb. 7: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle, Südmauer, östlicher Teil, Ansicht von Norden. Links Reste vom vorbarocken Verputz, rechts schräge technologische Fuge der Einteilung der Maurer-Saisonarbeit. Rechts eine nachträglich ausgehauene Nische.

Abb. 8: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle, östliche Wand, Fragmente der Ausmalung.

Abb. 9: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle, Dachraum, Innenseite des Westgiebels, Ansicht von Nordosten. Deutlicher Giebelverputz im Ausmaß der ersten und zweiten Bauetappe.

Abb. 10: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle, Dachraum, Ostgiebel, inneres Mauerhaupt mit ersichtlich gemachten ursprünglichen, am ehesten Pfettenlagern, Ansicht von Westen. Deutliche drei Bauphasen des Giebels (Foto V. Pavelka, 2022).

Abb. 11: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle, Abbildung der Kapelle von F. Richter, gegen 1820 (Mährische Galerie, Brno).

Abb. 12: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle: A – Grundriss in der Türhöhe; B – Grundriss in der Fensterhöhe; C – Längsschnitt (Pfeil zeigt die ursprüngliche Umfassungsmauerwerkshöhe); D – Querschnitt. Erklärungen: 1 – romanisch-gotisches Mauerwerk; 2 – Hochgotik; 3 – Barock; 4 – Konstruktionen des 19. Jahrhunderts; 5 – Konstruktionen des 20. Jahrhunderts; 6 – Gelände (Aufnahme des Autors, Zeichnung J. Štětina, Farbenunterscheidung M. Lanc).

Abb. 13: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle. Dokumentierung des jüngst festgestellten Befunds, 2022: A – östliche Außenwand mit teilweise erhaltener Barockausschmückung (braun ersichtlich gemacht); gelb – freigelegtes Mauerwerk der ersten Phase der Kapelle; dunkelviolet – Holzmaßwerk des axialen Fensters; hellviolett – Vermauerungen der romanischen Fenster und das Spitzbogenfenster; hellblau – frühbarocke Vermauerung des Spitzbogenfensters; B – Westwand, Ansicht: dunkelrote Linie – Lage der älteren Phase vom westlichen Zubau (Strichlinie – vorausgesetzter, Volllinie – belegter Verlauf); gelb – Teil der bestehenden Vorhalle aus der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts; grün – Umfassungsmauer der Vorhalle, wohl aus dem 19. Jahrhundert. Im Obergeschoss der bestehende Eingang zur Empore, gegen 1770, der das große Rundfenster aus der ersten Entwicklungsphase der Kapelle beeinträchtigt hat. C – Südwand der Kapelle: dunkelgrau – vorhandene Barockfenster; hellgrau – abgebautes Mauerwerk unter der ursprünglichen Mauerkrone (Südmauer); gelb – freigelegtes Mauerwerk der ersten Bauphase; hellblau – Frühbarockvermauerungen von ursprünglichen Fenstern und das Gewände vom Südportal. Pfeil zeigt die ursprüngliche Mauerkronenhöhe (Aufnahme des Autors, Zeichnung J. Štětina).

Abb. 14: Švařec, Dreifaltigkeitskapelle. Zeichnerische Rekonstruktion der ursprünglichen Gestalt, Ansicht von Südosten (Zeichnung J. Štětina).

(Übersetzung J. Noll)

DODATKY K SOUPISU POZDNĚ GOTICKÝCH BOŽÍCH MUK NA JIŽNÍ MORAVĚ

ZDENĚK VÁCHA

Additional Information to the Late Gothic Wayside Shrines in South Moravia

A considerable amount of wayside shrines have survived in the South Moravian countryside, characterising the local area between the Late Middle Ages and early modern times. Regarding typology and the frequently used stone for the shrines, South Moravia and especially the Znojmo Region formed a single cultural area with Lower Austria in that period of time, which to some extent also applies to the neighbouring Moravian regions. The number of identified examples of this type of small architecture continuously increases, though some are just new findings based on historical photographs of perished structures. The selected examples of these small-sized structures (Hostěradice, Olbramovice, Valtice, Jaroslavice, Modřice), including the yet unpublished ones, are subjected to typological and morphology analyses and comparisons, and attempts to identify their workshop relations are conducted. Furthermore, the recognised modern history of these structures is monitored.

Key words: wayside shrines – Late Gothic – South Moravia – Lower Austria – small architecture – Hostěradice – Olbramovice – Valtice – Jaroslavice – Modřice

Jedním z charakteristických prvků jihomoravské krajiny byla v průběhu pozdního středověku a raného novověku boží muka, jejichž příklady se zde dodnes zachovaly v poměrně značném počtu. Co do typologie i převážně použitého kamene božích muk jde v případě jižní Moravy a zvláště Znojemska v daném období o jednu kulturní oblast s Dolními Rakousky, což v podobné míře platí i pro další přilehlé moravské regiony. Počet identifikovaných reprezentantů tohoto typu drobné architektury přitom stále narůstá, byť někdy jde jen o nová zjištění na základě historických fotografií zaniklých památek. Na základě vybraných příkladů této drobné architektury (Hostěradice, Olbramovice, Valtice, Jaroslavice, Modřice) včetně těch doposud nepublikovaných jsou prováděny jejich typologické a tvaroslovné analýzy spolu s komparací a zároveň částečně činěny pokusy o určení jejich dílenských vazeb. Současně je sledována i známá novodobá historie těchto památek.

Klíčová slova: boží muka – pozdní gotika – jižní Morava – Dolní Rakousko – drobná architektura – Hostěradice – Olbramovice – Valtice – Jaroslavice – Modřice

<https://doi.org/10.56112/pp.2023.1.05>

ÚVOD*

Jedním z charakteristických prvků jihomoravské krajiny byla v průběhu pozdního středověku a raného novověku boží muka, jejichž příklady se zde dodnes zachovaly v poměrně značném počtu. Boží muka obsahující figurální složku jsou zároveň potenciálně podstatným zdrojem informací o kamenosochařské produkci regionu ve vazbě na dílny větších sakrálních objektů; jejich hlubší poznání by tedy mohlo přispět k ozřejnění vazeb mezi jednotlivými stavebními podniky a jejich hlavními protagonisty. Již samotná analýza tvarosloví, tedy morfologický rozbor jejich